

ÖSSZEFOGLALÁS

1. Az utóbbi másfél- két évtizedben sok vita folyt a nyelvészeti szakirodalomban és a nyelvtudomány különböző fórumain a szóképzés rendszer jellegéről. Általában ma már kevesen vonják kétségbe, hogy a szóképzés rendszer alkot, abban viszont megoszlanak a vélemények, hogy miben különbözik ez a részrendszer a többitől, hogyan nyilvánul meg rendszerjellege, és főként abban, hogy miként ragadható meg és írható le. Az első eredményes kísérletet a szókinces rendszerének a leírására J. Trier mezővizsgálatai jelentették (Trier 1931). A VIII. Nemzetközi Nyelvészeti kongresszuson Rulon Wells tartott vitaindító előadást erről a kérdéssel (Wells 1958), 1964-ben pedig egy strasbourg-i kollokvium keretében folyt vita róla⁴⁷, s több tanulmányában és monográfiájában St. Ullmann is kifejtette erre vonatkozó véleményét⁴⁸. A hazai szakirodalomban többek között I. Coteanu és A. Bidu foglalta össze a véleményeket (Coteanu 1960; Bidu 1966).

Az említett strasbourg-i kollokviumon P. Guiraud hangsúlyozta, hogy a többi részrendszertől eltérően a lexikológiai rendszer nyitott, korlátlan (Guiraud 1964), J. Dubois pedig statisztikai alapon a francia szóképzés modelljeinek paradigmatisztikus szintjén kísérlete meg a rendszer leírását (Dubois 1964). St. Ullmann is fontos szerepet tulajdonít a szókinces bizonyos statisztikai paramétereinek: az áttetsző és nem áttetsző, motivált és nem motivált lexémák arányának, a szinonimitás és a polisziémia kiterjedtségének. Ezenkívül magát a leírást különböző szinteken képzei el: a fogalmi rendszer megállapításával, a jelentésmező-vizsgálattal.⁴⁹ Jelentősnek tartom a kérdésben K. Baldinger álláspontját, amely szerint minden szó 'más-más részrendszer tagja a szóalakok szintjén, a szójelentések szintjén, a megnevezések szintjén és a fogalmak szintjén, ezek a szintek pedig összefüggnek egymással⁵⁰. A román nyelvtudomány is leginkább ezt a felfogást tette magáévá⁵¹.

A népi hímzés terminológiájának vizsgálatában magam is az egyes elemek és a köztük lévő viszonyok, tehát a rendszer leírására törekedtem a fogalmak, a megnevezések, a szóalakok és a szójelentések szintjén. Megállapításunk szerint a fogalmi rendszer zártabb az alapelemek (alapanyagok, öltések, színek, motívumok) körében, és meglepően jól rendszerezhetők kevés számú megkülönböztető jegy alapján az öltözet bizonyos darabjai. Onomasziológiai szinten fontos szerepe van az egyes lexémák szemantikai megterheltségének, néhány jellegzetes szóalkotási modellnek és bizonyos nyelven kívüli tényezőknek. A szóalakok rendszer jellegét elsősorban a sajátos szaknyelvi jelentésben és funkcióban használt for-

⁴⁷ *Statistique et analyse linguistique*. Colloque de Strasbourg (20—22 avril 1964). Presses Universitaires de France, 1966.

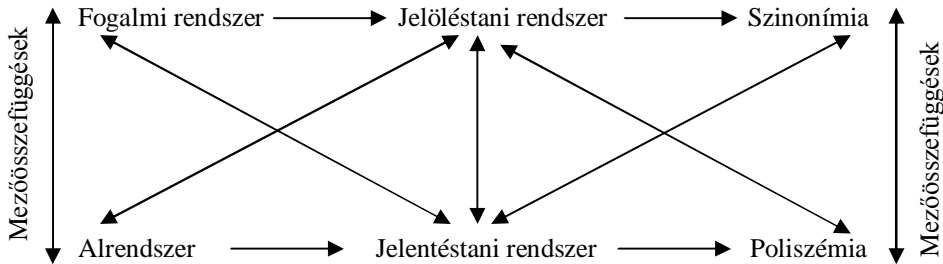
⁴⁸ L. pl. *Historical Semantics and the Structure of the Vocabulary*: Miscelánea Homenaje a André Martinet „Estructuralismo e Historia“ I. 289—303; Ullmann 1964.

⁴⁹ L. az előbbi jegyzetben idézett munkákat.

⁵⁰ K. Baldinger: Cahiers de l'Association internationale des Études françaises XI, 243—5.

⁵¹ L. főként Coteanu 1960; Bidu 1966.

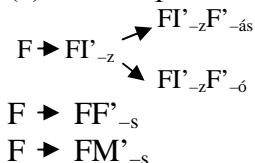
makészleti elemek (képzők) és termékeny szóalkotási modellek eredményezik. A jelentések rendszere leginkább a szinonímiában és a poliszémiában tükröződik, az előbbi a tartalom, az utóbbi a forma síkján kapcsolja össze a jelentéseket. Az egyes szinteken leírt részrendszerek viszonyait, kapcsolatait a következőképpen ábrázolhatjuk:

2. A hímzések alakításában alapvető szerepe van az alapanyag és a hímzőszál minőségének és színének, az öltésmódnak (hímzéstechnikának) meg az alapmotívumoknak. Ezekből az elemekből alakulnak a hímzések mintái, illetőleg maguk a varrottasok, végtelen változatosságban. A hagyományos kreatív modellt jelentős mértékben lazíthatja egy-egy új alapelem (főként alapanyag, hímzőszál, szín) bekerülése, ami a hagyományos konvenciók érvényesülését is bizonytalanná teszi.

Még inkább jellemző a generatív jelleg a szakszavak alkotására. Néhány rendkívül produktív generatív modell nagy mértékben megkönnyíti a jelölést és a megértést, ugyanakkor rendszerszerűvé teszi a megnevezést.

(a) A szóképzésben ilyen modellnek tekinthető az alábbi három:

(b) A szóösszetétel legproduktívabb típusának ez a kiinduló mondata :

Ne + F_∅ + M+ cop.
A vászon fodor ∅.

Ebből alakul ki a *fodorvászon*, *nagykendő*, *kisnyárszai* stb. típusú összetétel, amelynek tehát az előtagja a kiinduló mondatban melléknévi állítmány, az utótagja főnévi alany.

Egy másik termékeny modell alapja ez a mondattípus:

Ne + F_∅¹ + I + Ne + F_t²
Az asszony hordja az inget.

Ebből alakultak ki az *asszonyosing*, *menyecskésing*, *tábláslepedő* típusú összetételek.

Produktív az a típus is, amelynek az előtagja a kiinduló mondatban főnévi határozó, az utótagja pedig főnévi alany; ennek néhány jellemző altípusa:

— az utótag az előtag kifejezte fogalom része, azt díszíti: *muszujdarázs* (<A darázs a muszujon van.);

— ennek fordítottja: *vállfősing*, *csipkémellrevaló* (<A mellrevalón csipke van.);

— az utótag jelölte fogalmat hasonlítjuk ahhoz, amit az előtag fejez ki: *bokorkötés*, *borsóhím* (<A hím borsóhoz hasonlít.).

Szemantikai jegyei miatt produktív a főnévi határozós előtagú és a főnévi tárgyas utótagú összetétel is: az előtag az anyagot jelöli, amelyből az utótag jelölte tárgyat készítik: *bársonyváll*, *hárázkötés* (<A kötést hárászból készítik.).

c) A jelentésváltozás főbb típusai is modellként szolgálnak új szavak létrejöttéhez: különösen a metafora bizonyos tartalmi típusai és a metonímia, de fontos szerepe van a szűküléses szinekdochének és az analitikus metaforának is. Ezek a modellek alkotják azokat a csatornákat, amelyekben át a szavak egyik belső nyelvtípusból a másikba, egyik fogalomkörből a másikba kerülnek, s ez együttjár szemantikai megterheltségük növekedésével.

3. A népi szakszó valamely népi foglalkozáshoz tartozó fogalom nyelvi jelölője. Az ilyen jellegű fogalmak nem tudományos precizitásúak, de nem is köznapiak, hanem átmeneti helyet foglalnak el a kettő között a valóság visszatükrözésének terjedelmében, mélységében és pontosságában. Ezért a népi szakszó jelentése nem egyezhetik meg pontosan sem valamely tudományos terminussal, sem valamely köznyelvi szó jelentésével, mint ahogy a fogalmi rendszer sem lehet azonos ezeken a szinteken. A népi szakszó kettős kötöttsége miatt bonyolult a viszony a szociolektusnak tekinthető szaknyelv és a helyi nyelvjárás, valamint a köznyelv között. A szaknyelvi funkciót betöltő tájszavak már a dialektus szintjén is rendszerint speciális fogalmat jelölnek, a szakszóként használt köznyelvi lexémák pedig a legtöbb esetben jelentésváltozáson mentek át. Behatóbb elemzéssel megkíséreltük új megvilágításba helyezni a nyelvjárás, a köznyelv és a népi szaknyelv közös és látszólag „egyező” elemeit, amelyekről kimutattuk, hogy a jelölt fogalmak és a fogalmi rendszer eltérő jellege miatt a jelentésük sem egészen egyező, és a szaknyelv szintjén nyilvánvalóan nagyobb az aktivitásuk, az értékük.

A népi hímzés terminológiájának szinkronikus rétegződésében a valódi terminusok foglalják el a legnagyobb helyet (46,82%), negyedrészüket szaknyelvi funkcióban használt köznyelvi szó és tájszó, a többi pedig jelentés szerinti szakszó.

Szófajlag a névszók dominálnak a foglalkozás speciális jellege miatt: maga a munkafolyamat ugyanannak a sztereotip cselekvésnek a végtelen ismétléséből áll. Terjedelmét tekintve a legtöbb terminus 2—5 szótagú, szerkezetileg pedig 1—4 szóelemből áll. Az ún. átlátszó (szerkesztett) és nem átlátszó (egy morfémájú) szavak aránya 80,41% : 19,59%, a lexémák többségére tehát a szerkesztettség jellemző. A motiváltság formái közül a morfológiai és a szemantikai dominál, a motiváltság teljes hiánya csak a szakszavak 5 százalékára jellemző.

A terminológia gazdagodásának legfőbb forrása a szóalkotás, belső

keletkezésű elemek alkotják a szakszavak 88 százalékát, ezen belül a szóösszetételnek (48%) és a szóképzésnek (24%) van a legnagyobb szerepe. A kölcsönelemek közül számottevőbbek a német (1,98%), a szláv (1,98%) és a török (1,28%) eredetűek. Ez utóbbiak a finnugor eredetűekkel együtt egy régebbi szókincsrétetet alkotnak, legnagyobb részük jelentésváltozáson is átment, miközben terminussá vált. A német kölcsönszavak viszonylag újabb átvételek, sok közöttük a divatszó.

4. Dialektológiai szempontból hasznosnak és eredményesnek bizonyult a szóföldrajzi és a jelöléstani szempont összekapcsolása. Ez a kettős elemzés, azonkívül, hogy elvezet a megnevezések indítékainak feltáráshoz, valamint a szinonimák és a földrajzi heteronimák viszonyának tisztázásához, újabb bizonyítékokkal segítheti a nyelvjárási egység belső tagolódásának és külső hovatarozásának megállapítását. Kalotaszeg esetében jórészt a korábbi településtörténeti és nyelvöldrajzi megállapításokkal összhangban a szóföldrajzi bizonyítékok mellett szólnak, hogy belsőleg a nyelvjárás észak—déli irányban két részre oszlik: nyugati és keleti részre; ez nagyjából azonos a földrajzilag is elkülönülő Kalota, Sebes-Körös és Almás völgyével, illetőleg a Kapus és Nádas mentével. A nyugati alegység inkább a tőle nyugatra, északnyugatra fekvő nyelvjáráshoz kapcsolódik, a keleti pedig átmenetet képez a mezőségi nyelvjárás felé.

5. A bevezető fejezetben hangsúlyoztuk, hogy a népi terminológia vizsgálatát interdiszciplináris területnek tekintjük ugyan, de nem a néprajznak, hanem a nyelvtudománynak (pontosabban: a lexikológiának és a dialektológiának) rendeljük alá. Ez nem zárja ki azonban, hogy ennek a vizsgálatnak ne volnának kimondottan néprajzi jellegű tanulságai.

(a) Ilyennek látjuk többek között azt, hogy a terminológia elemzése hozzásegít az egyes fogalmak pontosabb leírásához, tipizálásához, közvetve pedig maguknak a jelenségeknek és tárgyakkal a rendszerezéséhez. Például a népi szemlélet az ünnepi ruhadarabok típusait a díszítés jellege szerint különíti el néhány pontosan körülhatárolt megkülönböztető jegy alapján. Ezek a típusok sok esetben pontosan követhető fejlődési sort képviselnek (ilyenek pl. a kötények típusai).

(b) Fény derül a legtöbb esetben a megnevezés indítékaira, amelyeket a külső tényezők mellett nyelvi okok határoznak meg: az egyes terminusok szemantikai megterheltsége, jelentéstani és asszociatív kapcsolatai.

(c) A mezővizsgálat a jelölők nyelvi hierarchiája alapján közvetve az egyes tárgyi elemek értékére, elterjedtségére is utal.

(d) A metaforák tartalmi típusai pedig a díszítőmotívumok jellegét tükrözik: azt, hogy a növényi jellegű (fitomorfikus) díszek dominálnak, őket követik a geometrikus díszek, kisebb jelentőségük van a zoomorfikus és antropomorfikus elemeknek.

(e) A varrottások és a hímzett ruhadarabok szemiotikai funkciói annak tulajdoníthatók, hogy az egyes színek, motívumok, ruhadarabok, díszek a közösségben kialakult konvenciók szerint jelként viselkednek, jelrendszerként szerveződnek, az esztétikai hatás mellett jelezhetik a kort, a családi helyzetet, a falut vagy a vidéket, az alkalmat, amikor használják stb.

(f) A néprajzi jelenségeknek ez a csoportja a tájegységnek ugyanazt a belső tagolódását tükrözi, mint a szóföldrajzi jelenségek.